

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2006 рік
Випуск 10

**Матеріали VI Всеукраїнського
симпозіуму з проблем аграрної
історії, присвяченого 100-ій
річниці початку земельної
реформи П.А. Столипіна**

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук.
співробітник, заступник відповідального
редактора;
Корновенко С.В. – канд. іст. наук, доцент,
відповідальний секретар;
Башенко М.І. – доктор с-г. наук, професор,
академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Гуржій О.І. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор.
НАН України;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Землюліна Н.І. – канд. іст. наук, доцент;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН
України;
Панченко П.П. – доктор іст. наук, професор;
Перехрест О.Г. – канд. іст. наук, професор;
Ресент О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАН
України;
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор.

**Редколегія висловлює
щирі подяку
за сприяння
у підготовці випуску
депутату Черкаської обласної
ради, зступникові голови
Черкаської обласної організації
Народної партії**

**Петру Григоровичу
Душейку**

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 12.06.2002 р. № 1-05/6 (Перелік № 10)
зарєстровано фаховим виданням з історії

Видається за рішенням Вченої ради
Черкаського національного університету
(протокол №4 від 26.01.2006 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників та
Науково-дослідного інституту селянства

ISBN 966-7986-12-8

© Інститут історії України НАН України, 2006
© Черкаський національний університет, 2006
© Автори статей, 2006

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього Нового часу

К.В. Івангородський

ЗЕМЛЕРОБСТВО В ЕКОНОМІЦІ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (XV – XVII ст.): ІСТОРИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРОБЛЕМИ

В історіографії, й передусім українській, майже прописною істиною стало твердження, що „агресивність” Кримського ханства, репрезентована постійними набігами на сусідні країни, чи не в першу чергу обумовлювалася екстенсивним розвитком господарства. Однак слід відразу зауважити, що цей досить популярний і водночас поверховий стереотип, породжений слабкою, а до того ж ще й заангажованою дослідженістю проблеми, не може не тільки претендувати на істинність, а є хибним. Насправді ж, забігаючи дещо наперед, можна твердити, що специфіка такого державного організму, як Кримське ханство в XV–XVII ст., і зокрема землеробський сектор його економіки, як це не видається дивним на перший погляд, навпаки сприяли зменшенню динаміки набігів татар і зростанню цивілізованості населення півострова, яке і без того не було „дикими варварами”.

Ще одним міцним історіографічним стереотипом у контексті задекларованої теми є домінування тези про тотальне кочівництво кримських татар, що також не зовсім вірно. Остання обставина визначає і мету нашого дослідження – проаналізувати, яке місце та значення мало землеробство в економіці Кримського ханства впродовж XV–XVII ст. Такі хронологічні межі визначено саме для вивчення еволюції цього виду господарювання в Криму, оскільки значний розвиток тут землеробства у XVIII ст. ні в кого не викликає сумнівів. З іншого боку, виникає запитання: на основі чого у XVIII ст. у ханстві землеробство досягає такого злету? Вважаємо, на основі розвитку цієї галузі в попередні часи.

У межах цієї статті ми не будемо детально зупинятися на розвінчанні вище означених історіографічних міфів, витворених імперською етносоціальною свідомістю (адже не секрет, що від кінця XVIII ст. „історичне значення” Кримського ханства перебувало під контролем істориків у межах Російської імперії; етносоціальне забарвлення зумовлювалося інтерпретацією антагонізму як релігійного – християнсько-мусульманського [1]), що без критичного підходу перекочували в історичну науку радянської доби, з її прагненням героїзації минулого, для якого невисипуща боротьба Русі з „кочовим наступом” підходила якнайкраще. Як усталена традиція вони були сприйняті вже сучасними істориками, в тому числі й українськими. Для них ці стереотипи є цілком прийнятними, з огляду на „історіографічну романтику” щодо визвольних прагнень українців у ранньомодерну добу, де поряд

із боротьбою проти Литви, Польщі, Московії, досить непогано вписувалася боротьба з Кримом, незважаючи на те, що причини боротьби з цими сусідами, як і геополітичні розрахунки всіх цих тогочасних держав щодо України, були діаметрально протилежними.

Разом із тим не викликає сумнівів і та обставина, що, як правило, більшість істориків і минулого, і сучасного були заручниками недослідженості власне всієї історії Кримського ханства. Така ж ситуація спостерігається й щодо вивчення розвитку соціально-економічної сфери цієї держави, в тому числі мало уваги приділено вченими становленню та еволюції в ній саме землеробської галузі. Проте не можна сказати, що дослідники зовсім не зверталися до цієї тематики. Так, уже в 1784 р. німецький учений Тунманн опублікував нарис „Кримське ханство”, в якому частково описував економічну специфіку країни [2]. Окремі зауваження з цього приводу містять і праці дослідників політичної історії ханства Ф. Хартахая, С. Сестренцевича-Богуша, В. Смірнова [3, 4], зокрема поверхово ними вивчаються поземельні відносини в Криму у XV–XVII ст.

Першим дослідником з історії кримсько-татарського землеволодіння можна назвати Г. Блюменфельда, котрий, залучивши досить широку джерельну базу, дослідив проблему з погляду юридичного [5]. Однак першою спробою ґрунтового аналізу безпосередньо аграрних відносин у Кримському ханстві, в тому числі розвитку землеробства, стали праці Ф. Лашкова й передусім „Історичний нарис кримськотатарського землеволодіння” (1894–1896), над яким автор працював дванадцять років. Опрацювання великої кількості архівних матеріалів, спонукало його опублікувати виявлені документи окремою збіркою [6]. На жаль, починання цих істориків у радянську епоху були фактично перекреслені та забуті, хоча дехто з дослідників намагався вивчати цю тему. Зокрема, заслуговують на увагу розробки С. Бахрушина, О. Новосельського, А. Якобсона, С. Секеринського, В. Панашенко та ін. [7–12].

Після розпаду Радянського Союзу проблемі соціально-економічного розвитку Кримського ханства увага майже не приділяється і відзначити можна лише працю В. Возгріна, що вийшла друком ще у 1992 р. [13]. Зокрема, дослідник одним з перших спробував спростувати тезу щодо зумовленості татарських набігів розвитком землеробства. „Вказуючи на невисоку товарність і залежність сільського господарства татар від примх природи як на основну причину набігів, – підкреслює автор, – прибічники такого роду пояснень начебто абстрагуються від предмету дослідження, адже мова йде про благодатний Крим, чий знамениті степові чорноземі... у поєднанні з поміркованим кліматом, здатні

прогодувати в десятки разів більше, ніж у середні віки, населення... Природа ж Криму, на яку посилаються деякі автори, – продовжує далі В. Возгрін, – основний фактор, який сприяв тому, що багатоплеменне населення його взагалі вижило в століття турецької дачасності, зберігши за собою історичну батьківщину. І не розійшлося, як інші племена, по вільнішим від заморського іга краям, а консолідувалося в єдину націю” [13, 163-164].

Добре відомо, що держава Кримське ханство сягає своїми витокami першої половини XV ст., коли Кримський улус остаточно вийшов зі складу Золотої Орди. Незаперечним є і те, що домінуючим видом господарства татар і в цій державі, і в Криму було кочове скотарство, яке не втрачало свого значення впродовж усієї історії ханства. Литовський дипломат XVI ст. Михалон Литвин, будучи свідком подій, відзначав із цього приводу: „Життя татар первісне, пастуше... вони не мають ні загорож, ні будинків, лише пересувні палатки з жердин і очерету, вкриті товстим войлоком...” [14, 14]. Проте переважання відгінного тваринництва зовсім не заперечувало й існування землеробства. З іншого боку, цього потребував і невпинний процес осідання татар на землю, причому така ситуація спостерігалася й серед татар Золотої Орди, а отже, цілком закономірно могла наслідуватися й населенням безпосередньо Криму.

Що це так, не викликає сумнівів. Промовистим свідченням розвитку землеробства в Дешт-і-Кипчаку (так називався Великий Євразійський Степ, де містилася й Золота Орда) є епізод, описаний мандрівником Іосифом Барбаро, який особисто побував у межах Джучієва улуса в 30-х рр. XIV ст. „Наприкінці лютого, – писав він, – по всій Орді голосно повідомляють бажаним [татарам] робити посів, щоб вони завчасно приготували все для того потрібне, бо у певний день березня запропоновано відправитися до певного місця, обраного для посіву; внаслідок цього оголошення всі бажані негайно роблять свої приготування, запасають насіння хлібу на вози та вирушають із робочою худобою... до призначеного місця, яке звичайно буває далі двох днів шляху від пункту, де знаходиться Орда під час оповіщення наказу про посів. Тут залишаються вони до тих пір, поки не виорють землю, посіють хліб і закінчать польові роботи, а потім повертаються назад в Орду..., коли ж хліб дозріє, то всі... відправляються на жнива” [15, 345].

На середину XIV ст. Золота Орда досягла найбільшого розквіту. З’явилося багато міст, у різних частинах держави окреслилися райони осілости не лише з міським, але й сільським населенням, хоча й надалі основна маса населення продовжувала вести традиційний, кочовий образ життя. Симбіоз двох основних аграрних сфер у цьому регіоні не був чимось екзотичним, що змусило ще К. Маркса визнати, що „в усіх східних племен можна прослідкувати від початку історії спільне співвідношення між осілістю однієї частини їх і кочівництвом, що продовжувалося, іншої частини” [16, 214]. На думку В. Єгорова, саме цей симбіоз забезпечував створеній кочовиками державі багато важливих для її існування умов. У тих же обставинах, що склалися в регіоні Дешт-і-Кипчака, ці компоненти доповнювали та взаємно підтримували один одного [17, 140].

Схожу ситуацію спостерігаємо і в Кримському ханстві. Причому джерела фіксують татарське

феодалне землеволодіння з примусом місцевого населення в передгірському Криму вже в XIV ст. У цей же час починають формуватися бейлики (форма татарського вотчинного землеволодіння) наймогутніших кримськотатарських родів – Сулешевих, Ширинів, Баринів, Аргинів. З одного боку, утворення цих бейликів стало виявом загальних тенденцій емірів до емансипації внаслідок ослаблення Золотої Орди. З другого – цей процес осідання татарських феодалів у Криму стимулювався наявністю старого місцевого землеробського населення, експлуатація якого, згідно з твердженням А. Якобсона, „судячи за тарханними ярликами, набула досить важливого значення в татарському феодалному господарстві” [10, 133].

Помітний процес осідання татар на землю у Криму був водночас і потужним етноконсолідаційним чинником для всієї кримської спільноти, передусім її кочової та напівкочової частин. Це знайшло відображення і в історичній пам’яті кримських татар, яку фрагментарно занотував у середині XVII ст. турецький мандрівник Евлія Челебі. Він оповідає, що коли татари підкорили Крим, то невдовзі так намножилися в Саладжицькій ущелині, що вже не поміщалися там усі, а тому заснували Бахчисарай [18, 134], який став притягальним центром для татар і змушував їх осідати поблизу нього. На думку В. Панашенко, саме забезпечення прожиткового мінімуму населення ханства прискорювало перехід основної частини татарських улусів до осілого способу життя й землеробства [12, 64].

Не останню (якщо не головну) роль у процесі осідання кримських татар на землю та переході до землеробської діяльності відіграли контакти з місцевим, осілим землеробським населенням. Знову ж таки, аналогічний процес можна простежити й у золотоординському суспільстві [19, 82-85]. Кочівники Золотої Орди хоча й повільно, все ж таки почали поступово переймати від своїх сусідів землеробство. Якщо, судячи з нотаток Рубрука, на початку XIII ст. вони знали тільки просо, то наприкінці того ж століття вони знали й інші види хлібних злаків. Зокрема, у половецькому словнику (Codex Cumanicus), складеному в 1303 р. у Криму як довідник для італійських (генуезьких) купців, крім проса, згадується ячмінь (арпа), горох (бурчак) і мак. У джерелах є згадки і про культивування населенням Дешт-і-Кипчака пшениці: „Посівів у них мало, – писав Ель-Омарі в 1340-х рр., – і найменше пшениці та жита, бобів же майже не можна знайти. Найчастіше зустрічається у них просо; ним вони харчуються й серед витворів землі в ньому полягає головна їхня їжа” [20, 230].

У тому ж таки Codex Cumanicus поряд із назвами хлібних культур, зустрічається й назва плуга (сабан) і низка слів, пов’язаних з його використанням, тобто з рільництвом як родом занять: орач (сабанчі), орати ралом (сабан сурмак), залізне рало (сабан тімер), орна земля (сабан ері) тощо. Крім рала, в Золотій Орді були обізнані й із сохою. На переконання ж М. Сафаргалієва, „поява плуга (сабан), сохи (сука) в Золотій Орді як землеробського знаряддя сам собою факт, який заслуговує на увагу, тим не менше немає необхідності переоцінювати їх роль” [15, 344]. Погоджуючись із цим застереженням, все ж таки варто відзначити помітний вплив осілої землеробської

культури Євразії на кочовиків, в тому числі й на кримських татар.

На специфіку кримськотатарського землеробства мали вплив не лише традиції агрокультури золотоординської доби, а й традиції класичного візантійського землеробства, що зберігалися в культурі місцевого населення Криму часів середньовіччя. З цього приводу досить влучно висловлюється А. Якобсон: „Думка про те, що землеробські поселення південно-східної Таврики VIII–IX ст., як і східної, являли собою сусідські (територіальні) общини зі ще незалежним, незакріпаченим населенням, виходить перш за все з глибокої традиційності в Криму общинного ладу. На цю традиційність, – продовжує вчений, – вказує хоча б той факт, що вже в пізні середньовіччя до общинної організації, поступово осідаючи, долучилися й татари. Весь лад кримськотатарської общини XVII–XVIII ст. ясно показує, що вона виникла в середовищі осілого землеробського населення й, очевидно, задовго до появи в Криму татар, які застали її там у сформованому вигляді” [9, 168].

Осідаючи на землі, асимілюючись і змішуючись із місцевим землеробським населенням, кримські татари неминуче включалися в його соціальну матрицю, переймаючи з неї агрокультурні надбання та долучалися до її організаційної (общинної) структури. При цьому дивують не риси общини, котрі внесли в неї татари – недавні скотарі (переважно значення пасовиськ і сіножатей), а її архаїчні риси – форма розподілу землі за паями (долями), поруч із цим общинна оранка, право переважної купівлі землі общиною, кругова порука тощо. Між тим, на думку того ж таки А. Якобсона, саме ці риси нагадують особливості старої візантійської землеробської общини [9, 168]. Аналіз останньої дозволяє розглядати татарську общину (джемаат) не як привнесений із Дешт-і-Кипчаку соціальний інститут, а як приклад наслідування саме місцевої традиції землеробства і поземельних відносин.

Помітну роль у цьому відіграла й та обставина, що культура місцевих мешканців Криму „перемогла” культуру татар не в силу якоїсь винятковості, прогресивності чи, навпаки, відсталості прибульців, а тому що була краще пристосована до екосистеми Кримського півострова. З процесом осідання на землю татари починають і більше її цінувати, в них розвивається почуття прив’язаності до „малої батьківщини”, з’являється смак і прагнення до плодів її багаторічного господарського поліпшення. На думку В. Возгріна, „це був колосальний переворот у свідомості маси, що не можна порівняти навіть зі зміною релігії, а коли він завершився, оволодіння технологічними та іншими методами веденням традиційного кримського господарства пішло цілком успішно” [13, 140].

Більшість дослідників проблеми погоджуються з тим, що досить помітним процес осідання татар у Криму стає в XVI ст., що викликало й зміцнення землеробського сектору економіки ханства. Крім вище згаданих причин, які зумовили цей процес, можна відзначити ще й такі. Скотарство не могло прогодувати все населення півострова, де досить часті посухи та епідемії істотно скорочували поголів’я худоби, а отже, й кількість продукції кочового тваринництва. Важливим фактором став і природний приріст

населення, що зумовлював необхідність інтенсивного шляху розвитку економіки, а отже, й рільництва. Попри апокаліптичні цифри, якими оперує історіографія щодо кількості ясиру, виведеного татарами з сусідніх земель, грабінницькі походи за живим товаром не приносили татарам величезних прибутків (але це тема окремої розмови). З іншого боку, татарські землевласники поступово усвідомлювали більшу прибутковість осілого землеробства, до якого все більше примушував переходити й попит на хліб. Адже розгром османами генуезьких торгівельних факторій Кафи, Сугдеї, Чембало наприкінці XV ст. призвів до дефіциту зернової продукції в колишньому Константинополі, тому й самі турки мали б зпочувати кримських татар більше уваги приділяти хліборобству.

Тому зовсім не безпідставно турецькі історики приписують уже хану Сахіб-Гірею (1532 – 1551) проведення енергійних заходів щодо спонукання своїх підданих відмовитися від кочового побуту та перейти до землеробства. „Сахіб-Гірей, досягнувши повновладдя, – стверджують вони, – звернув усю свою увагу на облаштування свого народу, чим набув безсмертну славу. Мешканці Криму не мали до нього жител, а вели життя кочове, переходячи з місця на місце. Сахіб-Гірей наказав поламати вози... та призначив їм постійні місця помешкання, надавши кожному достатню кількість земля та наказав будувати будинки та села на півострові Кримському” [Цит. за: 7, 326].

Показниками зростання значення землеробства в Криму впродовж XVI – XVII ст. можуть бути й приватні пожалування кримськими ханами земель із оранкою, сінокосами, пасовиськами, садками, млинами тощо. Причому ці жалувані грамоти зобов’язували нових власників обробляти та засівати землі. Характерним у цьому контексті слід визнати такого роду ярлик хана Саадат-Гірея, яким у 1530 р. пожалував Ібрагіму Ефенді землю з тим, щоб „він оволодів названою землею, сів і обробляв її без будь-яких перешкод” [6, № 22, 85]. Схожий ярлик у 1551 р. видав і хан Девлет-Гірей бею Ямгурчи-Хаджі. Ним володар ханства, „який приносить щастя”, „надав... країну і слуг... і щоб ні султани, ні інші беї та мурзи не зазіхали на зміни і не чинили перепон щодо володіння [цими] землями, які їм, Аргінським (до роду яких належав і вище згаданий Ямгурчи-Хаджі. – К. І.), при ханах, батьках і старших братах наших слугували для хліборобства, сіножаті, зимівлі, випасання та утримання овець, – даний йому цей ярлик...” [21, 99–100]. При цьому, як правило, роздаючи землі мурзам таким чином, хан зобов’язував їх заселяти нові володіння передусім землеробським населенням [12, 55].

Не оминали увагою розвиток кримськотатарського землеробства й сучасники подій. Так, польський посол до хана Мартин Броневський, який був у Криму в 70-х рр. XVI ст., відзначав: „...хоч земля їхня (татар. – К. І.) дуже родюча, але... небагато займаються землеробством і вирощуванням хліба...” [22, 356]. Дортеллі Д’Асколлі, перебуваючи досить довго в Криму на початку XVII ст., переважно в Кафі, згадував „близько понад [цим] містом пагорби щільно заставлені млинами” [23, 118]. Такий переробний комплекс продуктів рільництва навряд чи був потрібен кочовикам. Не дивно, що й Гійом де Боплан

у середині XVII ст. стверджував: „Татари, що проживають у містах, більше цивілізовані: випікають хліб, подібний до нашого, улюбленим їхнім напоєм є брага, яку готують з вареного проса” [24, 55].

У свою чергу Евлія Челебі говорить з цього приводу ще красномовніше: „Окрім газавату (священної війни з невірними; маються на увазі набіги татар-мусульман на християнські землі. – К. І.), вони (тобто, кримські татари. – К. І.) займаються ще й землеробством, тобто – вони селяни (!) (курсив наш. – К. І.). Вирощують вони більше за все просо...” [18, 55]. Він же згадує у такий промовистий епізод: „Коли хани виступають у похід..., у цей час 6 разів по 100 тисяч полонених... блукає по горах, садах і полях... Коли військо уходить у похід із ханом, то дружини (тут жінки. – К. І.) кримських ногайців і бадраків сідають верхи, оперізуються мечами і пов'язуються саадаками, йдуть із козаками (так у Криму в той час інколи іменували всіх полонених. – К. І.) в сади, гори та поля і займаються там землеробством (курсив наш. – К. І.). Коли ж люди повертаються [з походу], вони знаходять готовий урожай. [Це вигідно і] тому кримські люди погодилися сплачувати податок на козаків...” [18, 177 – 178]. Оскільки значну кількість полонених у Криму становили українці, можна стверджувати, що й наші предки мали вплив на розвиток агрокультури кримських татар. Промовистим є і той факт, що впродовж XVII ст. на території ханства зафіксовано близько 50 козацьких зимівників та інших козацьких (отже, українських) поселень, що відобразилося й у кримській топоніміці [25].

Доречним буде також зауважити, що показником зростання значення землеробства в Кримському ханстві можуть слугувати й поширені у його межах у XVII ст. деякі податки та повинності. Наприклад, у ярлику хана Селім-Гірея перераховуються наступні пільги: звільнення від „тижневої” та „земельної” повинностей, від десятини з врожаю та від податку „із сохи” [26, 175 – 176]. Існував і окремий податок на землеробство незалежно від віросповідання – херодж мексімет [5, 30; 27, 43]. До стародавніх звичаїв на початку XIX ст. кримські татари відносили й „толоку”, пояснюючи її таким чином: „Два дні на рік виходимо всім селом на допомогу поміщику: день на косовицю, інший – на жнива; і за це поміщики влаштовували нам пригощання”. Якщо ж такий мурза (бей) користувався доброю „славою”, то на толоку прибували й селяни із сусідніх сіл [28, 37].

Як традиційне землеробське населення, кримських татар характеризує у XVIII ст. і Тунманн. Дивуючись тому, що татари не „грубий, брудний, розбійний народ, як колись описували [його] такими брудними фарбами”, німецький дослідник натомість зауважує: „Вони живуть усі, за винятком деяких ногайців..., осіло, в будинках... і містах. Вони займаються хліборобством, виноградарством і садівництвом... Але при цьому... задушевність сяє в їхніх рисах...” [2, 20]. Стосовно розвитку землеробства в Кримському ханстві, той таки Тунманн висловлюється далі ще чіткіше: „Кримчаки культивують самі й за допомогою своїх невільників майже всі сорти хлібу, головним же чином пшеницю, ячмінь і просо, особливо великонасінне, червоне й жовте, а також трішки жита, вівсу, тарі й чечевиці. У садах вони вирощують чудові фрукти й серед інших чудових рослин – кавуни (карпус)... Вони харчуються

хлібом – як пшеничним, так і просяним, просяною кашею, рисом і фініками...” [2, 22].

Свідченням широкого поширення осілого землеробства в Криму в XVII ст. є і заповіти заможних татар, в яких одним із найцінніших видів майна виступають саме „орні землі”, а також сади та млини. Так, наприклад, в описі нерухомого майна якогось Ахмет-аги, котрий помер 1681 р., фігурують орні землі для хлібу, фруктові садки, землі для посіву льону й млин [6, № 24, 126]. Цінування кримськими татарами землі виявлялося в цей час і не у зв'язі з цивілізованою вигляді (проте, досить характерному для всього феодального суспільства Європи) – захопленні земель. Так, у 1668 – 1671 рр. тривав судовий розгляд справи, згідно з якою, Монайська община скаржилася, що Аський джемаат захопив у неї частину землі та зорав її. Спільне ж володіння орними землями двох общин підтверджує і судове рішення 1665 р. [6, № 24, 95 – 99].

Досліджуючи аграрний лад кримських татар у XVI – XVII ст., С. Секиринський доходить висновку, що вже з XVI ст. у них досить інтенсивно, поруч із скотарством, розвивалося зернове господарство, садівництво, городництво, певною мірою і виноградарство. Тому у XVIII ст. більшість кримських татар веде вже осілий спосіб життя [29, 149]. Технічні прийоми обробітку полів у кримських татар були ще не високими, зокрема, широко використовували плуги в які запрягали 8 – 10 волів, борони з колючого хмизу, в степу хліб косили косами, а на півдні жали серпами, обмолочували кінями, інколи до 180 снопів на день, зерно зберігали в спеціальних ямах. З іншого боку, родючість кримських ґрунтів, попри всю недосконалість їхнього обробітку, приносила істотні надлишки, котрі йшли на експорт до Стамбулу. З цього приводу С. Бахрушин писав: „Цікаво відзначити, що вже в XVI – XVII ст. татарська знать, очевидно, з метою комерційною заводить порівняно велике землеробське господарство” [7, 326 – 327]. Про надлишок хлібного збіжжя в Криму на цьому етапі говорить і ціна на хліб, яка була досить дешевою, згідно з тогочасними джерелами.

Крім зернових, поширення набуває й культивування технічних культур, насамперед тютюну та льону. Кліматичні умови південного Криму та оригінальна система зрошення полів позначилися на якості та досить високій ціні на „кримський льон”, який цінувався далеко поза межами півострова. Все більшого значення набувало й садівництво. Доречно пригадати, що й сама столиця Кримського ханства – Бахчисарай (фактично „місто-сад”) – мала у назві землеробський контекст. Серед садових культур, які розводилися татарами, були яблука, сливи, вишні, черешні, волоські (грецькі) горіхи, кавуни, дині, гарбузи. Виноградні сади відомі в Криму також уже з XVII ст. Перебуваючи на півострові, Пейсонель дивувався „неймовірній кількості вина” для експорту [30; Цит. за: 7]. Причому, „зростаючий попит на продукти землеробства іноземних ринків викликав з боку татарських феодалів прагнення підвищити прибутковість своїх земель і розширити експлуатацію підвладного їм населення” [7, 327].

Аналізуючи розвиток землеробської сфери економіки Кримського ханства в XV – XVII ст., потрібно звернути увагу на ще одну досить істотну обставину. Більшість істориків схильні підносити цю державу у внутрішньо- та зовнішньополітичному

вимірах як єдиний геополітичний суб'єкт, що не є слухним. Скажімо, Я. Дашкевич відзначає: „Я хочу застерегти від дуже поширеної в наш час помилки, коли Крим у минулому розглядають як одну політичну цілість – Кримське ханство. Насправді, Крим поділявся на дві майже рівнозначні частини: ханство зі столицею в Бахчисараї і турецький еялет із центром у Кафі” [31, 25 – 26]. Солідаризуючись із такою думкою, потрібно, однак, дещо її уточнити. Річ у тім, що існувала ще й третя частина, котра охоплювала Північне Причорномор'я та Приазов'я поза Перекопом – Буджацька орда ногайців із центром у Білгороді (Аккерман).

Етнополітичний феномен ногайців також становить окрему тему для дослідження й характеризується розлогою палітрою аспектів взаємин всередині Кримського ханства. Разом із тим, можна відзначити, що, будучи „класичними” кочовиками та мігрувавши в Північне Причорномор'я досить пізно (XVI ст.), ногайці стали відчутним фактором нестабільності в цьому регіоні. Потрапивши під владу кримського хана, вони, проте, й надалі вважали себе незалежними, що спричинило низку конфліктів з Бахчисараєм. З іншого боку, саме ногайці Буджаку, а не татари півострова (їх джерела називають ще „перекопськими”), були переважно учасниками та ініціаторами набігів на сусідні землі, хоч це зовсім не означає, що й вони були „дикими варварами”. Порівнюючи їх із ногайцями Поволжя, можна констатувати куди більшу „цивілізованість” буджаків.

Коли почалося зростання кількості ногайців (затиснених осілими спільнотами (Буджак – дослівно „кут”), за рахунок природного приросту населення та нових хвиль міграцій із-за Волги, соціальна напруга в Буджаку помітно зростає, адже починає відчуватися суттєвий брак пасовиськ. Перші спроби безконфліктного розв'язання цієї проблеми намагалися зробити вже перші кримські хани – Хаджі-Гірей і його син Менглі-Гірей, сподіваючись осадити своїх кочових підданих на землю і змусити їх займатися землеробством [4, 339]. Очевидно, ці зусилля не минулися безслідно, хоча у ногайців заняття рільництвом досить довго залишалося на низькому рівні. І якщо кримські татари вже у XVIII ст. у більшості перейшли до осілого способу життя і землеробство набуло у них першорядного значення, то ногайські татари в Причорноморських степах продовжували займатися переважно напівкочовим скотарством. У цьому контексті слід зважувати також на те, що більшість мандрівників і дипломатів, які залишили спогади про татар XV – XVII ст., не розрізняли власне кримчан і ногайців, екстраполюючи до того ж свої „негативні” характеристики щодо останніх і на перших.

Тому не дивно, що й татари в Криму виявлялися „дикими” кочівниками, які не знають землеробства, вже безпосередньо в науковій історіографії. Однак ситуація, як ми бачили вище, була кардинально іншою. В Криму обробіток ґрунту впродовж XVI – XVII ст. набуває все більшого значення. І саме ця обставина істотно впливає на динаміку так званих „татарських набігів”. Адже на півострові з його переважно сільським уже населенням ханам було не просто знайти охочих до походу, особливо в літню пору. Тому кримські володарі, коли у них з'являлося бажання сідати на коня, „головним чином брали з собою

ногайських татар”. Стосовно „мешканців півострова, особливо його південної частини”, то хани „задовольнялися лише накладанням данини за право не виїжджати”, – відзначає Ф. Хартахай [3, 207]. Це свідчення зайвий раз підкреслює „неагресивність” кримських татар і ту обставину, що в поході вирушали переважно напівкочові ногайці.

Визначення способу життя буджацьких ногайців як „напівкочового” має також важливе значення, оскільки якраз землеробство, присутнє в заняттях цієї спільноти, зумовлювало цей симбіотичний і перехідний стан їхнього суспільно-економічного розвитку. Малопродуктивне з багатьох причин скотарське господарство татар не могло прогнати їх. Тому вони здавна доповнювали його так би мовити „кочовим землеробством”: вони орали в степу певні ділянки землі, пов'язані, як правило, з місцями їхніх зимівель, сіяли там хліб, потім відходили на кочів'я та поверталися для збору врожаю. Причому такий спосіб землеробства простежується у населення Дешт-і-Кіпчака ще з часів існування Золотої Орди. Вище ми вже наводили характерний у цьому відношенні приклад, записаний мандрівником XIV ст. Іософато Барбаро.

Така форма рільництва, пов'язана з обробітком землі „наїздами”, ще не відділена від основної форми господарства кочівників – скотарства, – мала другорядне значення в економіці кочовиків Золотої Орди. Порівнюючи повідомлення Плано Карпіні, котрий писав про цілковиту відсутність хлібної їжі у золотоординців, з пізнішими даними Іософато Барбаро, М. Сафаргалієв дійшов „незаперечного висновку щодо певних економічних зрушень, які відбулися в побуті кочовиків на останній період існування Джучієва улуса” [15, 345]. Схожу ситуацію ми спостерігаємо й у середовищі ногайців Північного Причорномор'я впродовж XVI – XVII ст. І саме таким шляхом у них „виник зв'язок із землею, що вело до появи власності на землю не лише общинної, а й феодалної” [10, 140]. Коли ж на початку XVII ст. у Буджак прикотилася нова хвиля масової міграції ногайців з Поволжя, виявилось, що раніше прибулі ногайці Буджацької (Білгородської) Орди, вже істотно відрізняються від співплемінників саме внаслідок посилення в ній традицій землеробства. Зокрема білгородці вирощували пшеницю, жито, ячмінь, просо [12, 63]. Слід думати, що й безпосереднє сусідство із хуторами та зимівниками запорозьких (українських) козаків мало відповідний вплив на опанування місцевими кочовиками осілої агрокультури.

Досліджуючи розвиток землеробства в Кримському ханстві в XV – XVII ст., не важко помітити, й передусім у записах очевидців, домінування тези про те, що для обробітку ґрунту кримські татари залучали переважно невільників, полонених у сусідніх країнах [18, 177 – 178; 22, 357]. Без належного критичного аналізу ця думка перейшла і до наукової історіографії. Проте це не зовсім відповідає дійсності, адже в Кримському ханстві всі піддані місцевих землевласників несли звичайну повинність у формі панщини. Так, піддані князя з роду Аргинів „усі старі та молоді... слухалися та підкорялися йому повністю” і, „як у часи предків, були зобов'язані косити, орати, йти з ним, куди він накаже” [32, 102]. Можна пригадати й вище описаний випадок із загальною для всіх кримських селян толокою.

Крім цього, історичний аналіз дозволяє стверджувати, що праця невільників (рабів) в умовах кочового господарства була цілком не вигідною. Низка випадків натомість засвідчує надання татарськими землевласниками своїм невільникам худоби, щоб вони могли самостійно себе утримувати [15, 364]. То що тоді говорити про натуральний, слабо розвинений товарно, звичайний кримський селянський хутір чи сільський двір, у якому поява економічно не зацікавленого раба становила передусім появу нового, безсумнівно зайвого, їдока за й так небагатим селянським столом. І хоча працю невільників могли собі дозволити заможні феодалі, все ж таки вони теж не досить охоче погоджувалися на неї, про що свідчить усталена в Кримському ханстві традиція відпускати з неволі через 5–6 років „ясирян”, які „відробилися”, на що існує величезна кількість вказівок у тогочасних документах [13, 175]. Отже, навряд чи можна погодитись із твердженням про те, що лише невільники в Кримському ханстві обробляли землі, а татари займалися суто кочівництвом і набігами на сусідів.

До того ж, якщо праця рабів у землеробстві кримських татар і була присутня, то очевидним є і наступний процес осадження „ясирян” на землю кримськими землевласниками в статусі вже кріпосних селян, що було набагато вигіднішим для феодалів з економічного погляду. Так, у володіннях мансурського бея, звільнені „від ясирства” люди, працювали на нього три дні. Вільне татарське населення, що перебувало на землях мурз, сплачувало власнику десятину „з хліба по його збиранню” [7, 327] та відбували панщину, причому набагато легшу, порівняно із сусідніми Річчю Посполитою та Московською державою.

Зростання значення землеробства в Кримському ханстві простежується і на специфіці поземельних відносин, які тут склалися в XV–XVII ст. Спочатку, згідно із звичаєм тюрків-кочовиків, у XIII–XIV ст. земля вважалася власністю всієї спільноти, а хану Кримського улусу належало первинне право розпоряджатися родовими землями. Спроби переходу до спадкового землеволодіння починаються лише з формуванням у кримських татар централізованої держави й під впливом місцевого осілого населення [5, 8–9]. При цьому, на думку Г. Блюменфельда, розподіл ханом земель відбувається в залежності від потреб і ступеня старшинства роду, що являє собою фактично не реалізацію ханом монопольної власності, а регулювання общинного, родового землекористування.

Набувши з часом значних земельних володінь (бейлики), бей наділяють ними своїх васалів, якими виступали татарські мурзи (своєрідне дворянство). Від XVII ст. можна вже вести мову й про наявність у Криму відносно розвиненої форми приватної власності на землю. Найбільшим власником був безпосередньо кримський хан, домен якого – ерз міріє – включав також значну кількість оброблюваних земель: оранки, сади, сіножаті [33, № 23, 71–74].

Іншим видом кримськотатарського землеволодіння, що склався під впливом ісламу на основі шаріату, був вакуф, тобто договір, завдяки якому власник передає своє майно на благочинних підставах, на користь духовних установ. Зокрема прибутки з вакуфу передавалися на утримання мечетей, медресе тощо. На думку В. Халілової, можна

припустити, що цей вид володіння виник в часи посилення світської влади та мав на меті охороняти майнові інтереси приватних осіб від незаконних зазіхань із боку світських володарів, ставлячи їх під протекторат духовенства [34, 158].

Нарешті, поруч із цими видами, можна відзначити ще й общинне землеволодіння, про що ми не раз уже згадували вище. Землеробська сільська община – джемаат – формується у кримських татар після поселення їх на півострові, передусім під впливом традицій землеробства місцевого населення. Характеризуючи побут кримських татар, Ф. Лашков вказує на зміни, які відбулися в їхньому житті впродовж другої половини XV–XVI ст., оскільки вже „від початку XV ст. землеробство набуло в Кримському улусі права громадянства” [33, № 22, 41].

Поступово землеробська соціальна організація – сільська община джемаат, як підкреслює цей дослідник, під впливом нової форми суспільної праці, все глибше проймає життя кримськотатарського населення. Крім цього, він виділяє ще й такі види землеволодіння в Кримському ханстві, як домен турецького султана, калгали – частина спадкоємця престолу в Криму (калги-султана), ходжалик – володіння духовних осіб. У свою чергу Г. Блюменфельд відзначав, що одноманітність общинно-родового землеволодіння перемижувалася різноманітними формами земельної власності [5, 38].

У суспільстві кримських татар джемаат визнавався центральною владою і як суспільно-економічна, і як адміністративно-територіальна одиниця Кримського ханства, а земля общини вважалася спільною власністю всіх її членів. Специфіка джемаата зі спільними землями, криницями, шляхами, колективним обробітком землі яскраво відображена в актовому матеріалі, опублікованому Ф. Лашковим [6]. Номінально джемаат володіє і розпоряджався всією землею певного поселення, але фактично орна общинна земля розподілялася за паями між сім’ями – членами общини, до яких вона переходила на правах особистої власності [9, 168].

Відносна складність поземельних відносин у Кримському ханстві, що сформувалися в XV–XVII ст. засвідчує достатньо високий рівень суспільно-економічної організації кримських татар, зростання у них цінності земельних володінь, а отже, й першорядне значення їх обробітку, що істотно феодалізувало країну вже на початок XVIII ст. Таким чином, немає підстав говорити про відсталість, примітивність і цілковиту незначущість для кримських татар землеробства. Безперечно, достатньо пізній початок процесу осідання кочових татар у Криму (кінець XIV – початок XV ст.) не міг привести в XVII і навіть у XVIII ст. до тих результатів у галузі землеробської агрокультури, які спостерігалися серед сусідніх осілих спільнот, у тому числі й української. Однак і заперечення суттєвого прогресування в цьому напрямі спільноти ханства є нелогічним і хибним.

Говорячи про соціально-економічний розвиток Кримського ханства в XV–XVII ст., слід враховувати й проаналізовану вище специфіку етносоціальної структури цієї держави, з її міцним напівкочовим конгломератом, який на півночі становили ногайці. Хоча й для останніх, як ми могли переконатися, традиції рільництва не були зовсім чужими. Розвиток землеробства в Криму значно поумишував і динаміку

татарських набігів на сусідні країни. Основу ж цих „виправ” здебільшого становили не кримці, а ті ж таки напівкочові угруповання Північного Причорномор'я. Хоча феномен цих татарських походів потребує глибшого дослідження, з виявленням і аналізом усіх причин, які зумовлювали таку ситуацію на Великому Кордоні. Проте, одна із причин, які поверхово залучаються істориками, – рівень землеробства кримських татар, – має бути вилучена з інтерпретації цього історичного явища, оскільки це не сприяє встановленню історичної істини та об'єктивному усвідомленню в історичному контексті діалектики взаємин кримськотатарської спільноти насамперед з українцями.

1. Дят. про це див.: Івангородський К.В. Ісламський Крим і православна українська народність: міжспільнотні взаємини в контексті етносоціальних трансформацій XV–XVII століть // Іслам в Україні / Упор. М.І. Кірюшко. – К., 2005.
2. Турчанин. Крымское ханство. – Симферополь, 1990.
3. Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар // Вестник Европы. – 1866. – № 2.
4. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. – С.Пб., 1887.
5. Блюмфельд Г.Ф. Крымскотатарское землевладение (историко-юридический очерк). – Одесса, 1888.
6. Лашков Ф.Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения // Известия Таврической учёной археографической комиссии (Далі – ИТУАК). – 1895. – № 23, 24; 1896. – № 24, 25.
7. Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства // История в школе. – 1936. – № 3; Цитується за вид.: Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии (Далі – МАИЭТ). – Вып. 3. – Симферополь, 1993.
8. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.; Л., 1948.
9. Якобсон А.Л. Раннесредневековые сельские поселения Юго-Западной Таврики // Материалы и исследования по археологии СССР. – Вып. 168. – Л., 1970.
10. Якобсон А.Л. Крым в средние века. – М., 1973.
11. Секиринский С.А. Аграрные отношения в Крыму в период позднего феодализма. – Дис. ... д-ра ист. наук. – Симферополь, 1984.
12. Панащенко В.В. Крымское ханство у XV – XVIII ст. // Украинский исторический журнал. – 1989. – № 1.
13. Возрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
14. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. 1. – К., 1890.
15. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды // Учёные записки Мордовского государственного университета. – Саранск, 1960. – Вып. 9; Цитується за вид.: Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды // На стыке континентов и цивилизаций. – М., 1996.
16. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 28.
17. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985.
18. Челеби Эвлия. Книга путешествий. Походы с татарами и путешествия по Крыму. – Симферополь, 1996.
19. Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973.
20. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – С.Пб., 1884. – Т. 1.
21. Андреев А.Р. История Крыма. – М., 1997.
22. Броневский Мартин. Описание Таврии // Записки Одесского общества истории и древностей (Далі – ЗООИД). – Т. VI. – Одесса, 1867.
23. Д'Асколли Эмидио Дортелли. Описание Черного моря

- и Таврии // ЗООИД. – Т. XXIV. – Одесса, 1902.
24. Боплан Гийом Левассер де. Описание Украины. – Львів, 1990.
25. Резушевський С. Українські топоніми в Криму // Культура народів Причорномор'я. – 1997. – № 1.
26. Гидалевич А. Два ханских ярлыка, принадлежавшие общине евреев-крымчаков в Карасубазаре // ИТУАК. – 1918. – № 5.
27. Герасимова В.С., Тур В.Г. Система налогообложения, повинности и повинностей в Крыму (XVII – начало XVIII вв.) // Судейский сборник. – К.; Судак, 2004.
28. Лашков Ф.Ф. Сельская община в Крымском ханстве. – Симферополь, 1887.
29. Секиринский С.А., Секиринский Д.С. Аграрный строй крымских татар в XVI–XVIII вв. // МАИЭТ. – Вып. 2. – Симферополь, 1991.
30. Peyssonel M. de. Traité sur le commerce de la Mer Noire. – Paris, 1787.
31. Дашкевич Я.Р. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Народна творчість та етнографія. – 2003. – № 4.
32. Лашков Ф.Ф. Архивные данные о бейликах в Крымском ханстве. – Одесса, 1884.
33. Лашков Ф.Ф. Исторический опыт крымскотатарского землевладения // ИТУАК. – 1895. – № 22, 23.
34. Халилова Д.Э. Документы XIX в. о вакуфах из собрания Госархива АРК как источник по истории землепользования и мусульманского права в Крыму // Исторический опыт межнационального и межконфессионального согласия в Крыму: Сб. науч. тр. / Под ред. И.Ф. Кураса. – Симферополь, 1999.

Ю.М. Михайлюк

ОРГАНИ САМОВРЯДУВАННЯ У ЧЕРКАСАХ І КАНЕВІ В КІНЦІ XV – 60-х рр. XVI ст.

Система життєдіяльності міських громад Черкас і Канева в литовську добу була насиченою і досить розгалуженою, що об'єктивно і закономірно потребувало внутрішньої саморегуляції, яку здійснювали інститути самоврядування. В цьому випадку нас цікавить персональний посадовий склад керівництва міськими громадами. Одного із таких представників уособлювала посада міського отамана, що сформувалася в період монгольської зверхності в регіоні. На певному етапі еволюції самоврядної організації в обох містах з'являються війтівства. Через відсутність відповідних документів точний час їх виникнення з'ясувати неможливо. Принаймні в Черкасах це простежується не пізніше межі XV–XVI ст., оскільки на цьому етапі міську громаду тут вже очолював вїйт. Найдавніша звітка про нього датується 1507 р. і міститься в одному із розпоряджень Сигізмунда I до черкаського старости О. Дашковича: „А не будеть его самого, ино его наместнику Черкасскому и отаману и войту и всемъ мешчанамъ Черкасскимъ” [1, 242].

Водночас це звернення великого князя литовського наводить на думку про тимчасове співіснування обох посад із вірогідним розмежуванням між ними управлінських функцій. Це був певний перехідний етап у визначенні статусу вїйта як повноцінного очільника міської громади. Згодом власне інститут отаманів, як лідерів громади, остаточно поступається своїм місцем вїйтівству. Проте впродовж певного часу отамани функціонували у міському середовищі як старійшини